

Möhsün Nağısoylu

ŞİRAZİNİN
“GÜLŞƏNİ-RAZ”
TƏRCÜMƏSİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

MÖHSÜN NAĞISOYLU

ŞİRAZİNİN
«GÜLŞƏNİ-RAZ»
TƏRCÜMƏSİ

*(filoloji-tekstoloji araşdırma,
mətnin transfoneliterasiyası)*
(ikinci nəşr)

Qafqaz Universiteti
kitabxanasına
hədiyyə edirik.
Məhəmməd Füzuli - Möhsün N.

«Elm və təhsil»
Bakı - 2011

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli
adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi
şurasının 26 yanvar 2011-cü il
tarixli 01 sayılı qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktor: **Azadə Musayeva**
filologiya elmləri
doktoru, professor

Möhsün Nağısoylu. Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi
(*filoloji-tekstoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası*).
Bakı: «Elm və təhsil», 2011. – 380 s.

Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi (1426) klassik türk-Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən biridir. Tərcümə haqqında ilkin monoqrafik tədqiqat əsəri olan bu kitabda Şirazinin orijinal şer yaradıcılığından, «Gülşəni-raz» tərcüməsinin əlyazma nüsxələrindən bəhs edilir, orijinala tərcümənin mətnləri müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Monoqrafiyada həmçinin tərcümənin dil-üslub xüsusiyyətləri geniş araşdırılır. Kitabın ikinci hissəsində ilk dəfə olaraq tərcümənin üç əlyazma nüsxəsi əsasında hazırlanmış mətninin transfoneliterasiyası verilir.

N 4702000000
N098 - 2011

© Möhsün Nağısoylu, 2011

ÖN SÖZ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümə sənətinin qədim və zəngin ənənələri vardır. Ana abidəmiz «Kitabi-Dədə Qorqud»da Qur'ani-Kərimin İxlas surəsinin dilimizə tərcüməsinin verilməsi (bax: 12; 27, 247; 45, 8-9) Azərbaycanda bədii tərcümənin qədim tarixi olduğunu sübut edən tutarlı dəlillərdən biridir. XV-XVI yüzilliklərdə Azərbaycanda bədii tərcümə sənəti daha geniş yayılır ki, bu da ilk növbədə həmin dövrdə ümumiyyətlə, milli yazılı ədəbiyyatımızın görünməmiş güclü inkişafı və intibahı ilə birbaşa bağlıdır. Bu məsələdə, sözsüz ki, həmin yüzilliklərdə ana dilinə, şərə və sənətə, incəsənətə və mədəniyyətə olan qayğı və himayənin artması da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Azərbaycan klassik tərcümə ədəbiyyatının ən məşhur və qiymətli nümunələri sayılan Əhməd Təbrizinin «Əsrarnamə», Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişatinin «Şühədanamə» və «Şeyx Səfi təzkirəsi», Məhəmməd Füzulinin «Hədisi-ərbəin» və «Hədiqətüs-süəda» və s. kimi tərcümə əsərləri bu yüzilliklərin yadigarıdır (bax: 36; 37; 42; 44; 45).

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindən biri də Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsidir. 829/1426-cı ildə tamamlanmış «Gülşəni-raz» tərcüməsi yarandığı dövrdən başlayaraq geniş yayılmışdır. Təkcə bunu xatırlatmaq kifayətdir ki, dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanalarında tərcümənin bizə belli olan əlliye yaxın əlyazması saxlanılır. Bu baxımdan o, klassik Azərbaycan bədii tərcümə nümunələri sırasında yalnız Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərindən geridə qalır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, «Hədiqətüs-süəda»nın yüzdən çox, «Şühədanamə»nin cəmi bir, «Şeyx Səfi təzkirəsi»nin

beş, Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsinin isə dörd əlyazması məlumdur.

«Gülşəni-raz» tərcüməsinin əlyazma şəklində geniş yayılmasına baxmayaraq, o, indiyədək istər xaricdə, istərsə də Azərbaycanda ayrıca olaraq nə nəşr edilmiş, nə də geniş araşdırılmışdır. Tərcümədən yalnız müəyyən kiçik parçalar Türkiyədə və Azərbaycanda nəşr edilmişdir (46, 99-103; 87, 134-136). Qeyd edək ki, bu sətirlərin müəllifi XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə əsərlərinin tekstoloji-filoloji tədqiqinə həsr etdiyi monoqrafiyasında Şirazinin bu tərcüməsinə müəyyən qədər araşdırmışdır (42, 51-104).

«Gülşəni-raz» tərcüməsinin ayrıca olaraq ətraflı araşdırılması və onun mətninin nəşri bir neçə cəhətdən mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Birincisi, tərcümə orta əsrlər Şərq fəlsəfi fikrinin, xüsusilə də sufizmin və sufi rəmzlərinin araşdırılması baxımından əvəzsiz qaynaqlardan biridir. Ümumiyyətlə, Şirazinin bu kitabı Türk-Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüf simvollarını açıqlayan ilk əsər sayılır (92, 67). Bu baxımdan tərcümənin nəşri gələcəkdə bu yöndə aparılacaq elmi araşdırmalar üçün əhəmiyyətli ola bilər.

İkincisi, nəzmlə qələmə alınmış tərcümə yüksək bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən klassik poeziya nümunəsidir. Deməli, tərcümənin tədqiqi və nəşri klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və onun ayrılmaz bir qolu olan bədii tərcümə tarixinin ətraflı araşdırılması baxımından da az əhəmiyyət daşımır.

Nəhayət, **üçüncüsü** və ən başlıcası, «Gülşəni-raz» tərcüməsi ədəbi dil tarixinin hərtərəfli tədqiqi üçün zəngin material verən dəyərli bir qaynaqdır. Məhz buna görə də tədqiqatda tərcümənin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına daha geniş yer verilmişdir.

Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsinin tekstoloji-filoloji araşdırmasını abidənin Sankt-Peterburq, İstanbul və Vyana şəhərlərindəki kitabxanalarda saxlanılan əlyazmalarının fotosurətləri üzərində aparmış və onun mətninin

Şeyx Məhəmməd Əbülqəsi

ilk nəşrini də həmin əlyazmalar əsasında hazırlamışdır. Mətndəki ayrı-ayrı sözlərin transfoneliterasiyasında hərəkəli nəsxə yazılmış, başqa sözlə desək, saifləri ifadə etmək üçün xüsusi diakritik işarələr qoyulmuş Sankt-Peterburq nüsxəsinə üstünlük vermişik. Bütövlükdə isə mətnin hazırlanmasında daha mükəmməl və tam olan İstanbul nüsxəsinə əsas götürmüşük. Firsətdən istifadə edərək tərcümənin bu əlyazmasının fotosurətini bizə gətirmiş Bakıdakı Qafqaz Universitetinin müəllimi, dəyərli qardaşım **Mehmet Rıhtım bəy**ə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Onu da qeyd edək ki, mətnin hazırlanmasında əlyazmaların birbaşa özündən istifadə etmək imkanı olmadığı üçün ayrı-ayrı sözlərin oxunuşunda müəyyən çətinliklərlə üzləmişik. Mətnəki düzgün oxunuşu bizdə şübhə doğuran ayrı-ayrı sözləri ya buraxmış, ya da onların qabağında sual işarəsini qoymuşuq. Tərcümədəki başlıqlarda və mətnə daxil olan Qur'an ayələri və hədislərin dilimizə tərcüməsinə çıxarışda vermişik. Həmin ayə və hədislərin müəyyənləşdirilməsində bizə öz köməyini əsirgəməyən hörmətli həmkarım **Hacı Mustafa Əliyev**ə də minnətdarlığımı bildirirəm. Mətnə işlənən bir sıra söz və ifadələrin, ayrı-ayrı misra və beytlərin izahı kitabın sonunda verilmişdir.

I FƏSİL

ŞƏBÜSTƏRİNİN «GÜLŞƏNİ-RAZ» ƏSƏRİ VƏ ONUN TÜRKÇƏYƏ İLK KLASSİK TƏRCÜMƏSİ

Ş1. Şeyx Mahmud Şəbüstəri və onun «Gülşəni-raz» əsəri haqqında

Orta əsrlər müsəlman Şərqi fəlsəfi fikrin, xüsusilə də sufizmin inkişafında mühüm xidmətləri olan ən görkəmli və parlaq simalardan biri də Şeyx Mahmud Şəbüstəridir (686/1287-720/1320). Dövrünün ən nüfuzlu sufi alimlərindən biri sayılan bu görkəmli Azərbaycan filosofu və şairinin həyatı, dünyagörüşü indiyədək aparılan ayrı-ayrı elmi araşdırmalarda kifayət qədər işıqlandırıldığı üçün (bax: 35, 57-65; 58, 192-196; 71; 103, III-XXII; 125, 179-180) biz həmin məsələlərlə bağlı yalnız qısa və zəruri bilgiler verməklə kifayətlənməyi məqsəduyğun saydıq.

Orta yüzilliklərə və sonrakı dövrlərə aid çoxsaylı Şərq qaynaqlarının, demək olar ki, əksəriyyətində Şeyx Mahmud Şəbüstərinin adı hörmətlə anılır. Həmin mənbələrdə müəllifin Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər qəsəbəsində doğulduğu və qısa ömür sürdüyü göstərilir (71, 23; 101, V; 125, 179). Şəbüstəri gənc yaşlarında Misir, Suriya və Hicaza səfərlər edərək bu yerlərdə bir sıra məşhur alimlərlə görüşmüş və bu görüş-söhbətlərin nəticəsi olaraq bir neçə elmi əsərini qələmə almışdır (71, 24-25). Şəbüstəri əsərlərinin başlıca mövzusu olan təsəvvüflə yanaşı, qədim yunan fəlsəfəsinə, məntiqə də dərin bələd olmuşdür (71, 25). Görkəmli Türkiyə alimi Əbdülbaqi Gölpınarlı müəllifin «Gülşəni-raz» əsərinə əsaslanaraq,

Şeyx Mahmud Şəbüstəri

Şəbüstərinin «İncili de iyice okuyup inceledigi» qənaətinə gəlir (103, IX).

Ş.M.Şəbüstərinin bir sıra əsərləri, o sıradan «Gülşəni-raz» məsnəvisi açıq-aşkar sübut edir ki, müəllif şiiyin Cəfəriyyə məzhəbinə mənsub olmuş, sonuncu imam Mehdiyin (Ə.) həyatda olduğuna və zühur edəcəyinə inanmışdır (103, VIII).

Ş.M.Şəbüstərinin əsərləri, əsasən, dövrün başlıca dini-fəlsəfi baxışlarının açıqlanmasına həsr olunmuşdur. Müəllifin əldə olan əsərləri yalnız fars dilindədir və aşağıdakılardan ibarətdir:

«Həqqül-yəqin» (İnamın gerçəkliyi), «Miratül-mühəqqiqin» (Araşdırıcıların güzgüsü), «Gülşəni-raz» («Sir bağçası»), «Səadətnamə» («Səadət kitabı»).

Şəbüstərinin bu əsərlərindən birinci və ikincisi nəsrə, digər ikisi isə nəzmlədir. Mənbələrdə müəllifin «Şəhidnamə» adlı bir əsəri haqqında da məlumat verilir. Lakin bu əsər günümüze qədər gəlib çatmamışdır (71, 28).

Ş.M.Şəbüstəri lirik şerlər - qəzəl və rübai də yazmışdır (71, 41).

Ş.M.Şəbüstərinin ən məşhur əsəri vəfatından üç il öncə yazdığı «Gülşəni-raz» məsnəvisidir. Müəllif bu əsərində sufizmdə önəmli yer tutan «vəhdəti-vücut» nəzəriyyəsinin əsaslarını bütövlükdə bir inanc olaraq qəbul etsə də, bununla belə varlığın ancaq Haqqa (Allaha) məxsus olduğu qənaətinə gəlmişdir. Müəllifə görə, Allahdan başqa, heç bir şeyin zati və müstəqil varlığı yoxdur: bütün varlıqlar bir olan mütləq varlıqdan (Allahdan) törəmişdir. Mütəfəkkir şairə böyük şöhrət qazandıran «Gülşəni-raz» yazıldığı dövrdən başlayaraq, sufi eşqini və sufilerin məcazi mənada işlətdiyi bir sıra anlayışları - rəmzləri açıqlamaq baxımından ən dəyərli və klassik kitablardan biri sayılaraq geniş yayılmışdır. Əsərin çoxlu əlyazmalarının mövcudluğu buna əyani sübutdur (54, 7-11; 39, 25). «Gülşəni-raz»dan sonra sufizmlə bağlı yazılan bütün kitablarda ona dönə-dönə müraciət edilmişdir. Bun-

dan əlavə, əsərə çoxsaylı şərhlər yazılmışdır. XIV-XVII yüzilliklərə aid bu şərhlərin ümumi sayı qırxa yaxındır ki, onlardan ən məşhuru **Şəmsəddin Məhəmməd bin Yəhya bin Əli Lahicinin** (öl. 912/1506-cı il) «**Məfatihül-ecaz fi şərhi - «Gülşəni-raz»** («Gülşəni-raz»ın şərhinə aid möcüzələrin açarı) adlı əsəridir (bax: **103**; IX-XIX). Bu şərhdə «Gülşəni-raz»dakı hər bir beytin geniş izahı verilir. «Gülşəni-raz» əsərinə **Əminəddin Təbrizi** (Ş.M.Şəbüstərinin çağdaşı - mürsidi olmuşdur), **Seyid Yəhya Şirvani** (öl. 868/1463-1464), **Baba Nemətullah Naxçıvani** (öl. 920/1514), **Kəmaləddin Hüseyn bin Şərəfəddin Əbdülhəqq Ərdəbili** (öl. 950/1543-1544) kimi Azərbaycan alimləri də şərhlər yazmışlar (bax: **103**, X-XIII).

Orta yüzilliklərdə «Gülşəni-raz»ın bütöv mətni ilə yanaşı, ayrı-ayrı beytləri də şərh olunmuşdur (**58**, 196). Belə şərhlərdən ən məşhuru Cəlaləddin bin Məhəmməd Dəvvani Siddiqiyə (öl. 1502 və ya 1512) məxsusdur (bax: **117**, II, 1222, V, 3457; **124**, 336). Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan XVII yüzilliyə aid bir əlyazma toplusunda onun «Gülşəni-raz» məsnəvisinin bir beytinə fars dilində yazdığı iki vərəqlik şərh vardır (**132**, 264b-266b). Şərhdə «Gülşəni-raz»dakı təfəkkürlə bağlı birinci sualın cavabındakı ikinci beytin (**121**, 11-73-cü beyt) izahı verilir.

Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» kitabına çoxsaylı şərhlər yazıldığı kimi, orta yüzilliklərdə onun təsiri ilə qələmə alınan bir sıra əsərlər də ortaya çıxmışdır (bax: 124, 196). Xəlvəti təriqətinin şeyxlərindən olan **İbrahim Tənnurinin** (öl. 887/1482) türkcə məsnəvi şəklində yazdığı «**Gülzarnamə**» kitabında «Gülşəni-raz»ın güclü təsiri vardır (**103**, XVIII). XVII əsr türk müəllifi **Sarı Abdulla** (öl. 1071/1660) da «**Səməratül-Fuad**» adlı əsərində «Gülşəni-raz»ın ayrı-ayrı yerlərindən yararlanmışdır (bax: **98**, 431; **103**, XVIII). Qeyd edək ki, bu iki əsərdə Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsinin də müəyyən təsiri özünü göstərir (**92**, 67).

«Gülşəni-raz»ın türkcəyə iki klassik tərcüməsi də məlumdur. Bunlardan biri **Şirazinin**, ikincisi isə **Mahmud Haləvinin** (öl. 1064/1653) tərcüməsidir. Sonuncu tərcümə də Şirazinin tərcüməsi kimi nəzmlədir (**39**, 27; **103**, II, 83). 1046/1636-37-ci ildə tamamlanmış bu tərcümə «Gülşəni-raz şərh» adı ilə də tanınır (bax: **98**, 430).

Sufi anlayışları və rəmzləri haqqında ilk mötəbər qaynaqlardan biri sayılan «Gülşəni-raz»ın yazılmasının maraqlı tarixçəsi vardır. Şəbüstərinin «Gülşəni-raz»a yazdığı «**Səbəb-e nəzm-e kitab**» (Kitabın yazılması səbəbi) başlıqlı ön sözündən aydın olur ki, hicri 717-ci ilin şəvval ayında (1317-ci ilin dekabrında) Xorasanın nüfuzlu alimlərindən biri (onun adı ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda **Mir Hüseyni Səadət**, **Seyid Hüseyni** və **Əmir Hüseyni Hərəvi** kimi qeyd olunur - bax: **71**, 30; **103**, V; 6) müəllifin yanına öz nümayəndəsini göndərərək ona şerlə yazılmış bir məktub verir. Məktub müəllifin də iştirak etdiyi məclisdə oxunur və məlum olur ki, Xorasanlı alim Şəbüstəridən onu düşündürən **15 suala** (bəzi qaynaqlarda 17 suala - bax: **103**, V) şerlə cavab verməsini xahiş edir. Şəbüstəri əvvəlcə həmin suallara cavab vermək istəməyərək bu qərarını onunla əsaslandırır ki, soruşulan məsələlər onun nəsrə yazdığı risalələrində dönə-dönə şərh edilmişdir. Müəllif onu da bildirir ki, indiyədək qələmini şerlə sına-mamışdır və söz-mənanın əruza, qafiyəyə sığacağına inanmır. Bununla belə, məclisdə olan bir nəfər dünyagörmüş şəxs (həmin şəxsin **Şeyx Bəhaəddin Yaqub Təbrizi** və ya Şəbüstərinin ustası **Şeyx Əminəddin Təbrizi** olması güman edilir - sonuncu daha inandırıcıdır - bax: **71**, 32) ondan xahiş edir ki, Xorasan aliminin nəzm şəklində olan suallarına nəzmlə də cavab yazsın. Şəbüstəri həmin şəxsin xahişini nəzərə alaraq ona ünvanlanan suallara nəzmlə eyni vəzndə cavab yazır. Qeyd edək ki, Şəbüstərinin fəlsəfi görüşləri haqqında dəyərli tədqiqat əsəri yazmış **Şaiq İsmayilovun** fikrincə, həmin cavab ilkin variantında çox qısa - cəmi 49 beytdən ibarət olmuşdur. Yeri

gəlmişkən onu da əlavə edək ki, Ş.İsmayılov Xorasan aliminin suallarını və Şəbüstərinin ona yazdığı cavabın birinci variantını ilk dəfə əşkara çıxararaq orijinalda (fars dilində) və onların rusçaya tərcüməsində nəşr etdirmişdir (71, 155-163).

Bir müddətdən sonra Şəbüstərinin ustası ona ikinci dəfə üz tutaraq, sözügedən suallara daha geniş və ətraflı cavab yazmasını xahiş edir. Beləliklə, Şəbüstəri bu məsələyə yenidən qayıdır və təxminən **min beyt** həcmində olan «Gülşəni-raz» məsnəvisini yazır. Ş.M.Şəbüstəri ön sözdə həmçinin görkəmli farsdilli sufi şairi **Şeyx Fəridəddin Əttarı** (1120-1230) yada salaraq əsrlər keçsə də, onun kimi bir şairin dünyaya gəlməyəcəyini bildirir və öz əsərini Əttar dükənindən bir qoxu adlandırır:

*Məra əz şaəriyə-xod ar nayəd
Ke dər səd ğərn çun Əttar nayəd.
Əğərçə zin nəmət səd aləmi-əsrar,
Bovəd yek şəmme əz dokkan-e Əttar (54, 9).*

*(Şairliyimdən heç də utanmıram,
Lakin yüz əsrdə Əttar kimi bir şair dünyaya gəlməz.
Bu kitabımda yüzlərcə sirr aləmindən söz açsam da,
O, Əttar dükənindən ancaq bir qoxudur).*

Qeyd edək ki, sonuncu misradakı «**Əttar dükanı**» ifadəsi ikili səciyyə daşıyır. Belə ki, onu həm Əttarın əsərləri, həm də «*ətəriyyat dükanı*» kimi mənalandırmış olar. Məlum olduğu kimi, mənbələrdə Fəridəddin Əttarın peşəcə əttar (ətir satan) olması göstərilir (120, V, 1182). Ümumiyyətlə, «Gülşəni-raz»da bütün əsər boyu Əttarın güclü təsiri özünü göstərir. Əsərdə **Mövlana Cəlaləddin Ruminin** (1207-1273) məşhur «**Məsnəvi**» əsəri ilə səsleşən yerlər də vardır (103, VII).

«Gülşəni-raz» təxminən yetmiş beytlik **dibaçə** ilə (ön sözlə) başlanır. Burada müəllif ilk öncə Allahın qüdrət və birliyini mədh edərək, «vəhdəti-vücut» fəlsəfəsindən qı-

saca söz açır, daha sonra isə əsərin yazılma səbəbini açıqlayır.

Əsərin əsas məzmununu müəllifə ünvanlanmış on beş suala verilən cavabdan ibarətdir. Birbaşa təsəvvüflə, xüsusilə də «vəhdəti-vücut» nəzəriyyəsi ilə, ayrı-ayrı sufi anlayışları və rəmzləri ilə bağlı olan həmin suallar aşağıdakılardır:

1. Təfəkkür (düşüncə) nədir?
2. Yolumuzda şərt olan hansı fikirdir? Nə üçün o (fikir) gah itaət, gah da günah sayılır?
3. Mən kiməm? Mənə məndən xəbər ver. «Özünə qayıt» kəlamının mənası nədir?
4. Müsafir necə insandır? Yolçu kimdir? Kamil insan kimə demək olar?
5. Vəhdət sirrini son olaraq kim bildi? Arif olan kəs axırda nəyi bildi?
6. Əgər «məruf»la (bilinən) «arif» (bilən) «pak zat»dırsa (Allahdırsa), bəs bu bir ovuc torpağın başındakı sevdə nədir?
7. «Ənəlhəq» deyən kimdir? Bu mütləq rəmz «hərzə» (boş-boşuna) sözdürmü?
8. Nə üçün «məxluqa» (yaradılmış) «vasil» deyirlər? Onun «sülükü seyri» (yol alması, gəzişməsi) necə hasil olur?
9. Mümkünün vacibə vüsali (çatması) nədir? Yaxınlıq və uzaqlıq, azlıq və çoxluq nədir?
10. Elmi sahil olan bu dəniz necə bir dənizdir? Onun dibindən necə bir gövhər çıxır?
11. «Küll»dən (bütövdən) daha çox olan bu «cüz» (hissə) nədir? O «cüz»ü tapmağın yolu nədir?
12. Qədim və «mühdəs» («hədis» - yeni söz, yeni xəbər) necə oldu ki, bir-birindən ayrıldı? Birincinin aləm, o birinin isə Allah olması necə oldu?
13. Məna sahibi nə məqsədlə «çəşm» (göz) və «ləb»ə (dodağa) işarə edir? Məqam, hal sahibi «zülfi» (saç), «xətt» (üzdəki zərif tük) və «xal»dan nə istəyir?

14. «Şərab», «şam» və «şahid» (gözəl) sözlərinin mənası nədir? «Xərabəti olmaq» (meyxanaya getmək) nə deməkdir?

15. Söylə görüm, «büt», «zünnar» (xristian ruhanelərinin bellərinə bağladıkları qurşaq) və «tərsai» (xaç-pərəstlik) küfrdür, yoxsa nədir?

Şəbüstəri «Gülşəni-raz»da bütün bu suallara şerhə yığcam cavab vermişdir. Qeyd edək ki, əsərin elmi-tənqidi mətnində (54) hər bir bölmədə (sual-cavabda) üç başlıq vardır: «sual», «qaidə», «təmsil». Hər bir sualdan sonra onun cavabı (başlıqsız) və «qaidə», «təmsil» adlı başlıqlar verilir. Bu iki başlıq məzmununa görə cavabın davam hissələridir. Təmsil adlı başlıqda müəllif öz fikirlərini daha çox bənzətmələrlə, müqayisələrlə və kiçik nümunələrlə («təmsil» sözü də əsərdə məhz bu mənada işlənmişdir) çatdırır.

Xorasan aliminin Şəbüstəriyə göndərdiyi bu suallarla öləri tanışlıqdan sonra ilk baxışda belə bir təsəvvür yarana bilər ki, orta yüzilliklərin təsəvvüf alimləri üçün bu suallara cavab tapmaq o qədər də çətin bir iş deyilmiş. Bu mənada orta əsrlərdə təsəvvüfün geniş yayıldığı Xorasandan Təbrizə bu cür suallarla müraciət edilməsi hətta bir qədər qəribə də görünə bilər. Lakin məsələnin mahiyyətinə baxdıqda bu cür təsəvvürün yanlış olduğu aydınlaşır. Məsələ burasındadır ki, sufizmin ən görkəmli nümayəndələrindən biri **Mənsur Həllacın** (858-922) edamından sonra sufilər mühafizəkar ruhanilərin cəzasından qorunmaq məqsədilə öz fikirlərini açıq-aşkar şəkildə deyil, rəmzlərlə ifadə etmək məcburiyyətində qaldılar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı sufi təriqətlərinin nümayəndələri yalnız onlar üçün aydın olan rəmzlərdən istifadə edirdilər. Məhz buna görə də ayrı-ayrı sufi rəmzləri və anlayışları müxtəlif cür yozulur və çoxları üçün anlaşılmaz olurdu (bax: 54, 4-5).

Başqa bir tərəfdən Xorasanlı alimin bu suallarla Təbrizli gənc alimə müraciət etməsini bir növ onu sına-

ması, imtahan etməsi kimi də qəbul etmək olar. Şəbüstəri Mir Hüseyni Səadətın suallarını açıqladıqdan sonra haşiyəyə çıxaraq, ad-sana, şan-şöhrətə uymadığını, yalançı şeyxlərə nifrət etdiyini də dilə gətirir və zəmanəsindən gileylənir.

Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» məsnəvisi, əsasən, fəlsəfi əsər kimi tanınır ki, bu da ilk növbədə onun məzmunu ilə bağlıdır (bax: 8, I, 213). Bizim fikrimizcə, «Gülşəni-raz»ı məzmununa görə sırf fəlsəfi yox, **bəddii-fəlsəfi əsər** saymaq daha məqsədəuyğundur. Birincisi, ona görə ki, əsərdə bilavasitə sufizmin elmi-nəzəri məsələləri işıqlandırıldığı kimi, filosof-şairin əxlaqi-didaktik görüşləri də öz əksini tapmışdır. Əsərdə yüksək əxlaqi fikirlər aşılır, sufi dünyagörüşü, sufi həyat tərzini təbliğ olunur. Xüsusilə əsərin sonuncu hissəsi müəllifin ictimai-əxlaqi görüşlərini əks etdirən məqamlarla zəngindir.

İkincisi və ən başlıcası isə, «Gülşəni-raz» məsnəvi şəklində yazılmış **poeziya örnəyidir** – yüksək bəddii keyfiyyətləri ilə seçilən sənət əsəridir. Coşqun bir ilhamla, yüksək bəddii sənətkarlıqla qələmə alınmış əsərdə sufizmlə bağlı bir sıra məsələlər obrazlı şəkildə, məcazi və poetik bir dillə şərh edilmişdir. Müəllifin əsərə «Gülşəni-raz» (Sırr bağçası) kimi poetik bir ad verməsini də (burada istər-istəməz Şəbüstərinin sələfi dahi Nizami Gəncəvinin «Məxzənül-əsrar»ı – «Sırlar xəzinəsi» məsnəvisi yada düşür) müəyyən mənada ondakı bir sıra sufi mətləblərinin – məcazi mənada işlənən anlayışların elə məhz məcazi bir dillə də ifadəsi ilə izah etmək olar. Ümumiyyətlə, Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» məsnəvisi türk alimi Sadiq Yalsızuçanların çox doğru və dəqiq olaraq qeyd etdiyi kimi, «fars şiir dilinin zenginliklərinə nüfuzunu açıqca göstərməkdir» (104, 8).

Bu mühüm amili nəzərə alıqda fəlsəfi məzmunlu «Gülşəni-raz»ı həm də bəddii bir əsər saymaq mümkündür deyil.

«Gülşəni-raz» müsəlman Şərqiində geniş yayıldığı kimi, XIX yüzilliklərdən etibarən Avropada da tanınmağa başlayır. Alman alimi **Doktor Toluk** 1821-ci ildə Berlinə çap etdirdiyi «**Sufizm**» adlı kitabına «Gülşəni-raz»dan da parçalar daxil edir. 1825-ci ildə isə o, məsələnin böyük bir hissəsini alman dilinə çevirərək nəşr etdirir (bax: **71**, 43).

1838-ci ildə məşhur alman şərqşünası **Hammer-Purqştal** «Gülşəni-raz»ı tam şəkildə alman dilinə tərcümə edərək, onu orijinalın mətni və Lahicinin şərhilə bir cildə Leypsiq şəhərində nəşr etdirir. Əsər italyan və fransız dillərinə də tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur (bax: **43**). Görkəmli türk alimi **Əbdülbaqi Gölpınarlı** 1944-cü ildə «Gülşəni-raz»ı türkcəyə nəslrlə çevirərək nəşr etdirmişdir. Bu tərcümə sonralar da bir neçə dəfə təkrar nəşr edilmişdir (**103**).

Son illərdə başqa bir türk alimi – **Sadiq Yalsızuçanlar** da «Gülşəni-raz»ı türkcəyə çevirərək nəşr etdirmişdir (**104**). Qeyd edək ki, Ə.Gölpınarlının tərcüməsində «Gülşəni-raz»dakı ayrı-ayrı beytlərin izahları da verilmişdir, sonuncu tərcümədə isə bunlar yoxdur. Onu da əlavə edək ki, Ə.Gölpınarlının tərcüməsində hər bölmə yalnız «sual» başlığı altında verilmişdir (**103**). S.Yalsızuçanlar isə kitabdakı hər bir sual üçün onun ümumi məzmununa uyğun gələn bir başlıq da vermişdir. «Gülşəni-raz»ın nəslrlə edilmiş bu tərcüməsində mütərcim fikrin daha çox obrazlı, poetik şəkildə ifadəsinə səy göstərmişdir (**104**).

Əsərin ayrı-ayrı parçalarını **Şaiq İsmayılov** nəslrlə rus dilinə çevirərək Şəbüstərinin fəlsəfi görüşləri haqqındakı dəyərli araşdırmasının sonuna əlavə etmişdir (71, 139-154).

Başqa bir Azərbaycan alimi **Qurbanəli Məmmədzadə** «Gülşəni-raz»ın elmi-tənqidi mətnini nəşr etdirmişdir (**54**). Əsər İranda da bir neçə dəfə nəşr edilmişdir (bax: **54**, 11-12).

Şəbüstərinin bu dəyərli əsəri, təəssüf ki, hələlik çağdaş dilimizə tərcümə edilməmişdir.

§2. «Gülşəni-raz»ın türkcəyə ilk klassik tərcüməsi və onun mütərcimi haqqında

Tədqiqat obyektimiz olan «Gülşəni-raz»ın türkcəyə klassik tərcüməsi və onun mütərcimi haqqında ilk qısa məlumat Anadolu şairləri haqqında birinci təzkirə sayılan (bax: **59**, 8; **102**, 79) **Səhi bəyin** (öl. 1548) 1538-ci ildə yazdığı «**Həşt behişt**» əsərində verilmişdir. «Gülşəni-raz» mütərcimini «Mövlana Şirazi» kimi təqdim edən Səhi bəy onun «*şeyxlərdən sayıldığını*» göstərir, lakin həyatı ilə bağlı heç bir məlumat vermir (**102**, 114). Səhi bəy Şirazi yaradıcılığı haqqındakı kiçik qeydlərində isə şairin gözəl və axıcı şeirləri olduğunu, qəzəllərinə çox nəzirlər yazıldığını göstərərək aşağıdakı iki beytini nümunə kimi verir:

*İzarında xəti məktubi-candır,
Məhəbbətnameyi-axırzamandır.
Boyunun kölgəsi düşdüğü yerlər
Qamu ucdan-uca sərvirəvandır..*

Səhi bəy həmçinin Şirazinin təsəvvüfə dair «Gülşəni-raz» adlı bir kitab yazdığını da qeyd edir. Maraqlıdır ki, Səhi bəy «Gülşəni-raz»ı tərcümə adlandırmır, bununla belə, təzkirə müəllifinin Şirazi haqqındakı:

«Yine bu eserinde kendi icadından olan bölümler ortaya koymuş ve pek çok mana derc etmiştir» (**102**, 115) - sözləri onun «Gülşəni-raz»ı heç də sırf orijinal əsər saymadığı fikrini təsdiqləyir.

Şirazi haqqındakı sonrakı məlumat **Lətifinin** (öl. 1582) 1546-cı ildə tamamladığı «**Təzkireyi-şüəra**» adlı əsərində rast gəlirik. «Gülşəni-raz» mütərciminin tam adını **Şeyx Əlvən Şirazi** kimi qeyd edən Lətifi onun ulu babasının əslən Şirazdan, özünün isə Türkünstandan olduğunu, Osmanlı Sultanlarından Orxan Qazi (1326-1360) dövründə ulu babasının bura köçdüyünü və məşhur sufi şeyxi **Hacı Bayram Vəlinin** (1352-1429) xəlifələrindən və ya

dostlarından biri kimi tanındığını yazır. Lətifi həmçinin əlavə edir ki, Şeyx Şirazi «Gülşəni-raz» kitabını «*farsidən türkiyə tərcümə edib*» və burada təsəvvüfün gizli sirlərini aydın və fəşahətli bir dillə açıqlayıbdır. Təzkirə müəllifi Şirazi haqqındakı məlumatını «Gülşəni-raz» tərcüməsindən «şərab», «şahid», «xət», «xal» və «zülfi»lə bağlı bir neçə beyti (cəmi 9 beyt) nümunə kimi verməklə tamamlayır (98, 45-47).

Faiq Rəşadın təxminən XX yüzilliyin əvvəllərində İstanbulda ərəb əlifbası ilə nəşr olunmuş «**Tarih-i ədəbiyat-i Osmaniyə**» adlı təzkirə səciyyəli kitabında da Şeyx Əlvən Şirazi haqqında müəyyən məlumat verilmişdir. Lətifi təzkirəsindən fərqli olaraq, bu mənbədə Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi ilə yanaşı, orijinal yaradıcılığından da söz açılır və onun bir tək beyti, eləcə də bir qəzəli və rübaisi nümunə olaraq verilir.

Şirazinin şerlərinin «*şeyxanə və mütəsəvvifanə*» sözlərdən ibarət olduğunu qeyd edən müəllif şairin aşağıdakı beytini göstərir:

*Nəzər hər qanda kim qılsam, cəməli-hüsni-mövladır,
Gözimə görünən andan məgər nuri-təcəlladır (101, 127).*

Kitabda verilən Şirazinin bir qəzəli və rübaisi isə aşağıdakılardır:

*Yüzi mətlub, zülfi talibdir,
Narı məğlub, nuri qalibdir.
Mətləindən kəməli-pərtövinin
Səəd hezar afitabi-qaribdir.
Zülfinin həlqə-həlqə üqdələri
Silsilə əhlinə məratibdir.
Məclisi şəmi-rövşən olsun anın
Ki, xəyalın ilə müsahibdir.
İştiaqi-ləbindən abi-həyat
Çəşməsi çəşmi-xüskü qaibdir.
Eylər ol qəmzə rəmzi-Şirazi
Qətlinə hər kimin ki, talibdir.*

*Dedim əbruləri əgridir, ey mah,
Dedi ol sərvəqəd: doğru bir allah.
Dedim ol dəm fəraqından həbibəm,
Dedi ol lalərix: əl-hökmi-lillah (101, 129).*

Bursalı Məhəmməd Tahir isə «**Osmanlı muallifləri**» adlı kitabında məşhur sufi şairi Aşıq Əli Paşa (1272-1333) haqqında məlumat verərkən onun oğlu **Əlvən Çələbinin** (öl. 1368) də şair olduğunu yazır və çıxarışda bir cümlə ilə qeyd edir ki, «*Gülşəni-raz*» sahibi Şirazi **Əlvən Çələbi digər bir zətdir**» (86, 110). Qeyd edək ki, Şirazi haqqında məlumat verən mənbələrin heç birində onun adındakı Çələbi sözünə rast gəlmirik. Onu da əlavə edək ki, görkəmli türk alimi **Fuad Köprülünün** yazdığına görə, Bursalı Məhəmməd Tahir bu kitabında bir yanlışlığa yol vermiş – «Gülşəni-raz» müəllifi Əlvən Şirazinin şerlərini Aşıq Əli Paşanın oğlu Əlvən Çələbiyə aid etmişdir (95, 291). «Osmanlı müəllifləri»ndə Əlvən Çələbiyə aid edilən, əslində isə həqiqətən də, Əlvən Şiraziyə məxsus olan («Gülşəni-raz» tərcüməsindəndir) həmin şerlər aşağıdakı iki müxtəlif beytdir:

*Müzəyyən edə səni xub xəllaq,
Bilinə elmi-ənfəsü elmi-afaq...
Sifətə tərək edərsən sifati,
Həman təbdil edərsin zətə zati (86, I, 111).*

Ümumiyyətlə, Fuad Köprülü «**Türk edebiyatında ilk mutasavviflər**» və «**Türk edebiyatı tarixi**» adlı iki məşhur kitabında Əlvən Şirazinin adını yalnız dolayısı ilə çəkir. Müəllifin birinci kitabında Əlvən Şirazi ilə bağlı qeydi yuxarıda göstəriləndir. İkinci kitabında isə alim iki müxtəlif yerdə XV yüzilliyin tərcümə əsərlərindən və təsəvvüf ədəbiyyatından bəhs edərkən Əlvən Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsinin də adını çəkir (96, 127, 355).